

EX LIBRIS VE SBÍRKOVÉM FONDU PAMÁTNÍKU PÍSEMNICTVÍ NA MORAVĚ¹

Eva Hofírková a Miroslava Šudomová

Pojem ex libris (někdy také exlibris, ex-libris) znamená v doslovném překladu z latiny „z knih“ a jedná se o označení knihy jejím majitelem. Dříve mělo toto signování funkci spíše praktickou, až později se rozvinula funkce umělecká. Úkolem umělce tvořícího ex libris je znázornit charakter vlastníka knihy (jeho zájmy, preference, vlastnosti, povolání apod.) a k motivu harmonicky zakomponovat text. Výsledkem bývají grafické listy menších rozměrů, vlepané na vnitřní stranu knižních desek.² Knižní značku tvoří dvě základní části: část textová – slova ex libris, popř. české ekvivalenty, jméno nebo iniciály vlastníka a část obrazová – charakter majitele zachycen prostřednictvím nejrůznějších vyobrazení. Vznikají tak mnohdy minimalistická díla, kde je vlastnický vztah objednavatele vyobrazen pouze erbem, iniciálou nebo textem. Setkáváme se však i s bohatě zdobenými grafickými listy, vykazující propracované detaily. Pro ex libris je typický pestrý obsah, forma i technika. Zajímavé je pozorovat různé autorské přístupy, vtipné pointy, kompozice písma a obrazu vměstnané do grafického listu obvykle velmi malých formátů.³

Bibliofilové si pro zhotovení knižních značek často najímali významné umělce, kteří zhotovovali velmi kvalitní práce. Právě díky tomu se o ex libris začali zajímat sběratelé umění. Dnes knižní značky v knihách nalezneme jen zřídka, což způsobilo právě populární sběratelství. Zájem o ex libris z řad sběratelů, kteří je shromažďovali, a bibliofilů, kteří si je u grafiků objednávali, vedl ke vzniku samostatného sběratelského oboru.⁴

Předměty uchovávané v soukromých sbírkách vystihují individualitu sběratele a každá sbírka se tak stává výjimečnou. Veřejné instituce v minulosti mnohdy podléhaly ideovým zásadám, musely sbírkový fond orientovat podle daných pravidel, zatímco soukromé sběratele politická situace ovlivnit nemusela. Mohlo by se zdát, že fenomén soukromých sbírek takového druhu umění brání dalšímu předávání hodnot veřejnosti. V případě ex libris tomu tak není díky existenci tematicky

orientovaných spolků. Zájemci o ex libris mají tedy možnost dostat se blíže tomuto druhu umění. Mezi odborníky i u veřejnosti zůstává knižní značka i přesto v pozadí.⁵

Potřeba označování knih sahá svými kořeny hluboko do středověku. V tomto období představovalo pořizování knih nákladnou záležitost, proto je vlastnila jen vyšší vrstva společnosti. V zájmu vlastníků tedy bylo knihy patřičně označovat. Snažili se o snadnou identifikaci v případech ztráty nebo odcizení a zároveň zdůrazňovali svoje postavení. Objevovaly se proto často heraldické znaky, erby, věnovací a přivlastňovací vpisky a iluminace. Pokud se označení nacházelo na deskách, ořízce nebo hřbetu knihy, bylo označováno jako supralibros.

Nejstarší ex libris na našem území nechala zhotovit vdova po knížeti Boleslavu II. kněžna Ema, a to na počátku 11. století. Jde o miniaturu v bavorském kodexu, která obsahuje legendu o svatém Václavovi. Významný soubor knižních značek z let 1348–1409 obsahují knihy Zemských desek na Moravě. Objevilo se v nich přes 100 heraldických supralibros, ex libris šlechty a zemských úředníků. Dochovala se také řada ex libris v liturgických knihách.⁶

S rozvojem knihtisku a zjednodušením výroby knih stoupaly požadavky i na zdokonalení způsobu jejich označování. Objevují se tak grafické listy vázané před titul a tištěné listy, které se vlepovaly na příděstí. V druhé čtvrtině 16. století se tištěné ex libris objevilo i v českých zemích. Z období let 1536–1541 pochází ex libris Jana Hodějovského z Hodějova vytvořené dřevorezem, jehož se dochovalo pět exemplářů. Přelom 16. a 17. století byl charakteristický soustředěním významných umělců na dvoře císaře Rudolfa II., což také přispělo k rozvoji knižní značky. Známá jsou čtyři ex libris zhotovená Jiljím/Egidiem Sadelerem pro Petra Voka z Rožmberka. V 17. a 18. století se označování knih objevuje stále spíše u šlechty a církve.⁷ Osvícenství a nové myšlenkové směry znamenaly pro knižní značku spíše úpadek. Až v druhé polovině 19. století došlo ke „znovuzrození“, a to pomocí zdobných heraldických knižních značek, které si nechávali vytvářet movití majitelé soukromých knihoven. Zvýšený zájem o ex libris se projevil ze strany bibliofilů prostřednictvím Hnutí za obnovu krásné knihy⁸. Právě sběratelé knih posunuli ex libris z pouhé značky na sběratelský kousek, když si je mezi sebou začali vyměňovat. Časem vznikaly organizace, které měly za úkol informovat členy

1 Článek vychází z bakalářské práce: HOFÍRKOVÁ, Eva. *Exlibris v Památníku písemnictví na Moravě*. Brno, 2016. Bakalářská práce. Masarykova univerzita. Filozofická fakulta.

2 VENCL, Slavomil. *České exlibris: historie a současnost*. Praha: Hollar, 2000, s. 9–11.

3 VENCL, Slavomil. *Česká příležitostná grafika*. Pelhřimov: Nová tiskárna Pelhřimov, 2015, s. 1–20.

4 Ibid., s. 22–25.

5 LIFKA, Bohumír. *Exlibris a supralibros v českých korunních zemích v letech 1000 až 1900*. Praha: Spolek sběratelů a přátel exlibris, 1982, s. 12–30.

6 Ibid., s. 31.

7 HUMPLÍK, Milan. *Osobnosti českého exlibris: sběratelé, organizátoři, publicisté, tiskaři*. Praha: Spolek sběratelů a přátel exlibris, 2005.

8 Hnutí za obnovu krásné knihy se zrodilo v Anglii, kde je spojováno se jménem Williama Morrisse. U nás se dá datovat k roku 1894, kdy byla založena Knihovna Moderní revue (vydavatel Arnošt Procházka). Moderní revue pečovala o krásnou knihu, která spojovala autora textu, výtvarníka, typografa a vazače knih k všestranně působivému výrazu. Od roku 1898 vydával také Hugo Kosterka edici Symposion. Dále se připojil i Spolek českých bibliofilů, který mezi lety 1908–1915 vydal několik vynikajícím způsobem upravených knih.

o novinkách, vytvářely výměnné adresáře, organizovaly výstavy, soutěže a vydávaly odborné publikace.⁹

Éru moderních ex libris započalo roku 1897 zveřejnění knižní značky výtvarníka Karla Hlaváčka v časopise *Moderní Revue*. V následujících třech letech vytvořili čeští umělci přes 50 moderních knižních značek oproštěných od zažitých konvencí. Na přelomu 19. a 20. století se objevuje nová symbolika – dobové směry, motivy knih nebo stromů. Za průkopníky moderní české grafiky lze považovat především Vojtěcha Preissiga, Viktora Strettiho, Karla Špillara nebo Maxe Švabinského. První čtvrtina 20. století přinesla ex libris velkou popularitu. Setkáváme se proto i s knižními značkami tvořenými amatéry, příležitostnými umělci nebo neobvyklými výtvarnými technikami. V českých zemích dosahovala tvorba ex libris velmi vysoké úrovně, což dokládá velký počet mezinárodních ocenění. O oblíbenosti ex libris svědčí i skutečnost, že v roce 1925 bylo na našem území zmapováno kolem 5 000 knižních značek.¹⁰

Ke zdokonalení a rozvoji českého ex libris přispěly nemalou měrou spolky. Pod nejstarší z nich – Spolek českých bibliofilů, založený roku 1908, spadal ex librisový odbor. Významní čeští grafici se v roce 1917 zasloužili o založení Sdružení českých umělců a grafiků Hollar¹¹, o rok později pak vznikl Československý spolek sběratelů a přátel ex libris. Mezi spolky nepanovala rivalita, naopak vzájemně spolupracovaly.

Moderní ex libris vykazovala ještě před první světovou válkou dozvuky dobových stylů a slohů. Po válce se často objevovaly vlastenecké motivy, někdy i prvky folklorismu. Do děl se promítly také negativní emoce a pesimismus. Ve 30. letech 20. století stále převažoval realistický styl, objevují se ovšem i znaky surrealismu. Během druhé světové války se setkáváme s alegoriemi na vzniklou situaci, opěvováním historicky významných osobností a s biblickými náměty. Poválečné období přináší do knižních značek reakci na hrůzy války, ale i oslavu jejího konce, opěvování hrdinů, vlastenectví a sokolství. Kromě toho vznikala ex libris z různých odvětví (např. divadlo, literatura, typografie).¹²

Na přelomu 40. a 50. let 20. století dosahovala díla českých tvůrců vysoké úrovně a sklízela úspěch v tuzemsku i v zahraničí. V období komunismu navíc představovala tvorba ex libris pro umělce prostředek, pomocí něhož mohli svobodně prezentovat svoji tvorbu. Proto byly knižní značky v této době velmi oblíbené. Autoři často jejich prostřednictvím vyjadřovali své postoje k systému, tvorba těchto drobných děl pak pro mnohé představovala i únik z něj. Obliba tvorby knižních značek poklesla počátkem 80. let 20. století, kdy řada osobností z generace

průkopníků moderního ex libris ukončila svoji činnost. Po roce 1989 získali čeští umělci možnost svobodně prezentovat svá díla a realizovat dříve zakázané aktivity. Tvorba knižní značky proto výrazně upadla, k čemuž přispěl i technický rozvoj (textové editory, počítačová grafika apod.). I za těchto okolností v Česku stále vznikala kvalitní díla, ovšem spíše v omezeném množství. Celkově se počet ex libris vzniklých v minulém století odhaduje na 70 000 kusů, počet jejich autorů na více než 1 000.¹³

EX LIBRIS VE SBÍRCE A NA VÝSTAVÁCH PAMÁTNÍKU PÍSEMNICTVÍ NA MORAVĚ

První ex libris obohatilo fond Památníku písemnictví na Moravě v roce 2007. Sbírkatelská činnost v oblasti ex libris se zaměřuje od počátku na moravskou provenienci. Kromě samotných knižních značek uchovává muzeum také jejich duplikáty a související dokumenty. Konkrétně se jedná zejména o předměty z pozůstalosti výtvarníka Petra Dillingera (ilustrace, korespondence, rukopisy a návrhy děl). Knižní značky se v Památníku písemnictví na Moravě nenacházejí pouze ve sbírkovém fondu. Některé lze nalézt i v knihách uchovávaných v muzejní knihovně, ex libris a supralibros najdeme též v historické knihovně, kterou muzeum spravuje. V těchto případech vystupuje ex libris ve své původní funkci – označování knih, nikoli jako sběratelský kousek.¹⁴

Zájmem Památníku je samozřejmě kolekci ex libris dále rozšiřovat. Z databáze sbírky Památníku písemnictví na Moravě vyplývá, že je v podsbírce Ex libris zastoupeno více než 200 autorů, ve fondu se však nacházejí i práce neznámých tvůrců. Ex libris získává muzeum prostřednictvím nákupů a darů. Největší část fondu tvoří ucelené soukromé sbírky. Jedná se o pozůstalosti sběratelů Petra Dillingera, Mirko Riedla a Františka Kleina. Celkem čítá podsbírka Ex libris 1106 předmětů (stav k 20. 4. 2017).¹⁵

Snaha zvýšit povědomí veřejnosti o knižních značkách se v Památníku písemnictví na Moravě projevila prostřednictvím výstavy s názvem *Ex libris z Moravy*. Výstava se konala od 1. 4. do 26. 9. 2010 a byla součástí prohlídkové trasy, díky čemuž ji zhlédlo velké množství návštěvníků. Zaměřovala se, jak už z názvu vyplývá, výhradně na ex libris moravské provenience. Ze své obsáhlé sbírky vybral sběratel Mirko Riedl kolem 700 ex libris od 229 autorů, kteří se svým působením poji k Moravě. Návštěvníci se zde setkali s tvorbou známých výtvarníků i tvůrců, jejichž

9 HUMPLÍK, pozn. 7, s. 20.

10 LIFKA, pozn. 5, s. 30–35.

11 BOUDA, Jiří, ed. *Česká grafika 20. století: SČUG Hollar*. Praha: Sdružení českých umělců grafiků Hollar, 1997.

12 *Kouzlo exlibris: exlibris – drobná grafika pro každého* [online]. 2013 [cit. 19. 4. 2016]. Dostupné z: <http://magic-exlibris.webgarden.cz/>

13 VENCL, pozn. 2.

14 Knihovna Muzea Brněnska přijímá do svého fondu časopis *Knižní značka*, který přináší aktuality z oblasti ex libris. Tyto novinky sledují odborní pracovníci, kteří se kromě toho snaží komunikovat se sběrateli, jednat s nimi o možných nákupech a získávat další kontakty. Neméně důležitá je také akvizice nových publikací vážících se k tématu drobné grafiky.

15 Sbírka Památníku písemnictví na Moravě, podsbírka Ex libris, inv. čísla D1–D1106.

jména dnes znají spíše sběratelé drobné grafiky. Výstava věnovala pozornost také majitelům knižních značek a výtvarným technikám typickým pro tvorbu ex libris. K vidění byla i ex libris vážící se svým obsahem ke konkrétním literárním pracím. Kurátoři se rozhodli po zvážení výstavních možností rozdělit výstavu na dva celky. Díla známějších autorů se vystavovala fyzicky v původní úpravě sbírky sběratele. Ex libris se tak nacházela na různých barevných a stářím opotřebovaných podkladových listech. Ostatní knižní značky si mohli návštěvníci prohlédnout v digitalizované podobě. Zpřístupnění předmětů touto formou s sebou neslo mnoho pozitiv. Veřejnosti tak bylo možné představit podstatně větší množství děl, která byla navíc převedena do velkoplošného formátu, což zajistilo kvalitnější prožitek pro diváka. V rámci doprovodného programu k výstavě proběhla přednáška PhDr. Vojena Drlíka z cyklu Knižní kultura – *Ex libris jako výtvarný artefakt*.¹⁶

Ex libris byla prezentována také na výstavě, která se věnovala artefaktům spjatým s vinnou a knižní kulturou. Proběhla od 24. 9. 2016 do 26. 2. 2017 pod názvem *Víno a knihy*. Vystavená drobná grafika byla zapůjčena ze soukromé sbírky předního sběratele ex libris Karla Urbana. Výběr z bohaté kolekce s tématem vinařství, vinné révy, sv. Urbana atp. doplnil ostatní vystavené exponáty. Velkoformátově byla promítána projekce zvětšených drobnotisků, takže vynikly detaily, které by ve vitrínách mohly návštěvníkům uniknout.¹⁷

VÝZNAMNÍ ZHOTOVITELÉ EX LIBRIS VE SBÍRCE PAMÁTNÍKU PÍSEMNICTVÍ NA MORAVĚ

Ze sbírkových fondů jsme vybraly díla čtyř významných výtvarníků a malířů, na nichž jsou patrné typické znaky jejich tvorby, často v kombinaci s prvky vystihujícími charakter jejich objednavatele. Ten dokládají informace ze života majitele ex libris, které v mnoha případech korespondují s vyobrazeními.

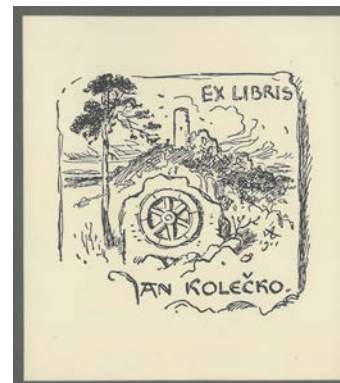
Ex libris Mikoláše Alše

Mikoláše Alše (1852–1913) ovlivnilo a inspirovalo nejvíce prostředí jihočeského venkova a také dílo Josefa Mánesa či Karla Svobody. Často zachycoval výjevy z českých dějin, rozsáhlé dějinné cykly. Díky svým ilustracím byl oblíben u předních českých spisovatelů své doby (knižní ilustrace děl Františka Ladislava Čelakovského, Aloise Jiráska a Jakuba Arbesa), podílel se i na výzdobě mnoha významných budov (např. Národní divadlo v Praze, Rottův dům v Praze aj.). Tvorbě ex libris se věnoval spíše okrajově, přesto se do historie zapsal jako jeden z prvních umělců,

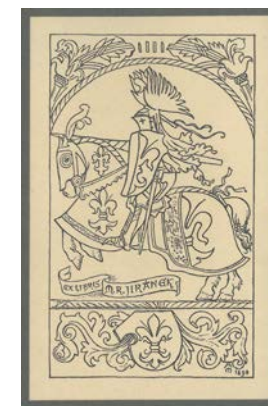
který započal éru moderního ex libris. Při jejich zhotovování využíval často kresbu, převážně se jednalo o reprodukce knižních ilustrací. Nejprve vycházel z klasické formy heraldických knižních značek, později se objevily znaky moderního ex libris, kde kombinoval charakter objednavatele s písmem. Proslul také knižními značkami, které vytvořil pro svoji osobu.¹⁸

V podsbírcce Ex libris je jeho jméno zastoupeno celkem čtyřikrát. První ex libris od Mikoláše Alše – Jan Kolečko (inv. č. D58, 1911) je příkladem tzv. „mluvícího“ ex libris, kde autor znázornil význam příjmení objednavatele. Vlastníkem knižní značky byl Jan Emanuel Kolečko, jehož jméno se objevuje i na ex libris autorů Slavoboje Tuzara, Karla Němce či Vratislava Huga Brunnera. Aleš využil při tvorbě techniku zinkorytu. Hlavním předmětem je zde kolo od vozu, které na sebe upoutává pozornost právě díky spojení s textovou částí (*Ex libris Jan Kolečko*). Příjmení Kolečko je umístěno v blízkosti vyobrazeného kola, proto je již na první pohled zřejmá pointa. Kolo se nachází téměř ve středu obrazu ve skále, na jejímž vrcholku stojí hradní zřícenina obklopená mračny. V levé části se tyčí štíhlý strom, který dotváří celkovou kompozici. Vyobrazení ohraničuje decentní stínovaný rám. Kolem celého obrazu se nachází poměrně široký prázdný okraj. Textovou část tvoří bezpatkový nápis *Ex libris* v horní a *Jan Kolečko* v dolní části listu, oba u pravého okraje. Knižní značka měří 39×80 mm, jde tedy o menší práci. Z díla je patrný dozvuk romantismu, který je s Mikolášem Alšem spojován, a autorova záliba v zobrazování přírody a krajiny.

Další z ex libris M. R. Jiránek (inv. č. D57, 1890) nabízí spojitost s osobou malíře a milovníka literatury Miloše Jiránka, i když totožnost objednavatele není zcela jasná. Víme, že působil, stejně jako Mikoláš Aleš, ve Spolku výtvarných umělců Mánes. Ex libris je datováno rokem 1890, kdy bylo Miloši Jiránkovi pouhých 15 let, ovšem již od dětství byl vychováván literárně

Mikoláš Aleš, Ex libris Jan Kolečko. (Památník písemnictví na Moravě, foto: Eva Hofírková)

Mikoláš Aleš, Ex libris M. R. Jiránek. (Památník písemnictví na Moravě, foto: Eva Hofírková)

16 *Literka: informační zpravodaj Památníku písemnictví na Moravě. Letní speciál*. Rajhrad: Památník písemnictví na Moravě, 2010.

17 *Muzeum Brněnska* [online]. [cit. 20. 4. 2017]. Dostupné z: <http://www.muzeumbrenska.cz/>

18 *České exlibris od počátků do roku 1920*: [Ambit Místodržitelského paláce Moravské galerie v Brně, 2. února – 30. dubna 2006]. Brno: Moravská galerie, 2006. Ambit (Moravská galerie).

zaměřenou rodinou, která usilovala o jeho kladný vztah ke knihám. Mikoláš Aleš vytvořil grafický list o rozměrech 110×70 mm technikou zinkografie. Hlavní postavu představuje rytíř ve zbroji jedoucí na koni. Na jeho štítu i čabrace koně se několikrát objevuje heraldický symbol lilie – jeden z nejčastěji používaných heraldických znaků, který symbolizuje čistotu a ušlechtilost. Vyobrazení rytíře je v horní části orámováno jednoduchým obloukem, nad nímž se zrcadlově linou florální motivy. V dolní části listu je uprostřed umístěn erb opět s motivem symbolu lilie. Kolem něj se objevují rovněž florální prvky. Textová část je tvořena nápisem *Ex libris M. R. Jiránek* psaným velkým bezpatkovým písmem. V pravém dolním rohu se nachází autorovy iniciály s datací. Z díla je patrný pozdně romantický styl upouštějící od obvyklé detailní propracovanosti. Vystihuje posun k typické podobě moderního ex libris. Je ukázkou autorova osobitého stylu, kdy vnášel do klasické formy heraldických knižních značek prvky moderního ex libris.¹⁹

Ex libris Petra Dillingera

Dílo výtvarníka Petra Dillingera (1899–1954) je ve sbírce zastoupeno nejhojněji. Jeho díla byla vystavována na spolkových i zahraničních výstavách. Za svého života vytvořil kolem 790 grafik, které jsou charakteristické jednoduchostí a čistotou. Objevuje se v nich často krajina, doplněná figurálními motivy z běžného života (rybáři, pradleny, či lidé na procházce). Velice blízká mu byla krajina Prahy. V jeho dílech převládá stručnost a preciznost. Ex libris tvořil od roku 1922, nejčastěji dřevorytem, leptem a zinkografií reprodukovanou perokresbou. Celkem vytvořil přes 200 ex libris. U knižních značek Petra Dillingera dominuje textová část nad obrazovou. Často zobrazuje knihy, ženy, krajinu a využívá symboliku. Vedle grafik zhotovil velký počet olejových pláten, novoročenek a jiné užitkové grafiky. Svými ilustracemi doprovodil přes 90 knih. Jeho díla byla oceněna řadou tuzemských i zahraničních cen.²⁰

Ex libris Dušan Riedl je uloženo ve sbírce pod inventárním číslem D622. Petr Dillinger jej vytvořil roku 1943 pro významného brněnského architekta

Petr Dillinger, Ex libris Dušan Riedl. (Památník písemnictví na Moravě, foto: Eva Hofírková)

Ing. arch. Dušana Riedla, CSc. Ten byl bratrem uznávaného sběratele knižních značek Mirko Riedla. Dušan Riedl se jako architekt zabýval především představami center historických měst, blízká mu byla i architektura historických zahrad. Na ex libris o rozměrech 86×38 mm znázorňuje Petr Dillinger motivy spojené s profesním zaměřením

objednavatele i místem jeho působení – Brnem. Jedná se tedy o tzv. profesní ex libris zobrazující povolání zadavatele. Autor zde technikou dřevorytu znázornil typické brněnské panorama s jeho nejznámějšími stavbami. Větší část listu zaujímá hrad Špilberk nacházející se na vyvýšenině. V pravé části, více v pozadí, je vyobrazena katedrála svatého Petra a Pavla. Nad stavbami i mezi nimi se v horní části rozprostírají šrafovaním naznačená mračna, která rámují list z obou stran. Petr Dillinger v této práci nekladl příliš důraz na detaily. Patrné jsou tak širší tahy rydla a vyšší kontrast. Textová část je umístěna do levé části listu. Tvoří ji nápis patkovým písmem *Ex libris Dušan Riedl*. Kromě vlivu objednavatele se do díla promítá také řada prvků, které do své tvorby s oblibou vnášel jeho autor. Zobrazuje zde do krajiny zasazenou městskou architekturu a místo svého působiště.²¹

Nápisem *Z knih PH. MR. Marie Konečné* je označeno ex libris Petra Dillingera s inventárním číslem D617. Bylo vytvořeno roku 1942 technikou dřevorytu. List měří 74×60 mm. Autor zde znázornil ženu držící v pravé ruce pohár a hada plazícího se kolem její ruky. Postava ženy není zobrazena celá, autor zachytil pouze část hlavy z profilu, krk, hrudník a ruku. Pohár, který žena drží, symbolizuje společně s hadem medicínu, lékařství či lékárenství. Had negativní stranu (nemoc) a pohár pozitivní (uzdravení). Vyobrazení se týká povolání objednavatelky, autorovy tety, Marie Konečné, která pracovala jako lékárnice, opět jde tedy o příklad tzv. profesního ex libris.

Žena drží pohár ve svých rukou. Hlava hada s vyplazeným jazykem se nachází v bezprostřední blízkosti ženina obličeje. Její pohled, gesto i postoj vyzařují jistotu a pocit vítězství nad hadem – nemocí, což koresponduje s cílem povolání lékárnice. Na listě se nenachází žádné další prvky kromě šrafovaného pozadí a textové části. U levého okraje je svislý nápis velkým bezpatkovým písmem *Z knih PH. MR. Marie* a od levého horního rohu text pokračuje slovy *Konečné*. Symbolika a vyobrazení žen patří k velmi častým motivům v autorově tvorbě. Žena se zde objevuje v typické, autorem často zobrazované podobě – natočená z profilu s upřeným pohledem a sepnutými popř. přehozenými vlasy.²²

Petr Dillinger, Ex libris PH. MR. Marie Konečné. (Památník písemnictví na Moravě, foto: Eva Hofírková)

19 Podsbírka Ex libris, pozn. 15.

20 HUMPLÍK, pozn. 7.

21 Podsbírka Ex libris, pozn. 15.

22 Ibid.

Ex libris Emila Kotrby

Malíř a grafik Emil Kotrba (1912–1983), žák Petra Dillingera, se věnoval nejen grafice, ale i malbě, a to především portrétu a studiím koní. Maloval obrazy, ilustroval přírodovědné publikace a tvořil známky s motivy koní. Za svoji tvorbu získal řadu ocenění, např. Pěšinovu medaili za zásluhy v malování zvířat. Ex libris tvořil od roku 1927. Počet jeho knižních značek čítá kolem 800 kusů. V začátcích využíval techniku zinkografie, později střídal postupně různé techniky od leptu a dřevorytu po litografii. Emil Kotrba se dokázal přizpůsobit objednavatelům. Mezi jeho oblíbené motivy patřili koně, zvířata, ženský akt, ale dokázal skvěle ztvárnit i architekturu nebo portrét. Jeho ex libris se vyznačují vysokou uměleckou hodnotou, bývá zařazován mezi špičku tvůrců knižních značek u nás, podařilo se mu získat i zahraniční objednavatele.²³ Ve sbírkovém fondu Památníku písemnictví na Moravě se jeho jméno vyskytuje třikrát.

Ex libris František Záleský je zařazeno ve sbírce pod inventárním číslem D253. V grafickém listu o rozměrech 129×107 mm se pojí figurální motivy s krajinou a symboly města. Hlavní objekty představují dvě postavy – muž a žena zasazení do krajiny. V pozadí jsou naznačeny komíny, ze kterých stoupá temný kouř. Muž v klobouku sedí s otevřenou knihou a pohledem směřuje k ženě oděné jen v rouchu. Pravděpodobně jde o zjevení či představu. Žena drží v levé ruce ratolest a pravou má rozpaženou. Vedle muže leží lucerna a kladivo. Jde tedy patrně o pracovníka z nedalekých dolů, které autor znázornil v pozadí. Jeho záměrem je naznačit souznění krásy, vědy a přírody v souladu s působením lidské existence. V horní části listu je mezi mračny zakomponována textová část – nápis velkým bezpatkovým písmem *Ex libris František Záleský*. Tato knižní značka vystihuje propojení charakteru objednavatele se stylem umělce. Objednavatel František Záleský pracoval jako horník a sbíral ex libris s tematikou hornictví. Zhotovitel využil jeden ze svých nejoblíbenějších motivů – ženský akt. Autor se v tomto případě námětem přizpůsobil objednavateli, ale neupustil od svého nezaměnitelného stylu. Jde tedy o příklad propojení uměleckého stylu tvůrce a požadavků objednavatele.²⁴

Ex libris Vlasty Kučerové má inventární číslo D661. Grafický list o rozměrech 109×79 mm byl vytvořen technikou algrafie roku 1960. Kromě Emila Kotrby

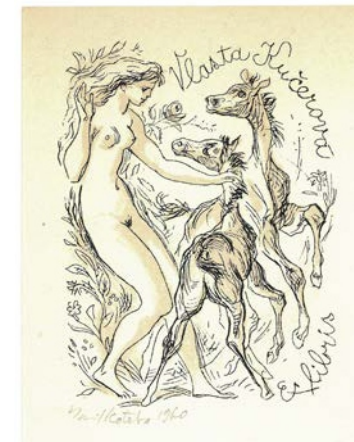

Emil Kotrba, Ex libris František Záleský.
(Památník písemnictví na Moravě,
foto: Eva Hofírková)

23 HUMPLÍK, pozn. 7.

24 Podsbírka Ex libris, pozn. 15.

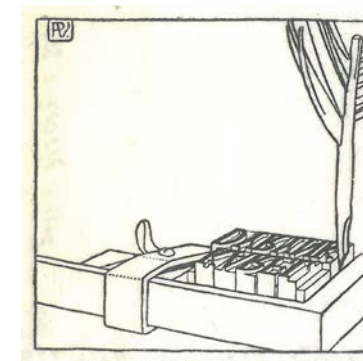
vytvořili ex libris pro Vlastu Kučerovou také Pavel Šimon a Antonín Homolka. Ústřední postavou je obnažená dlouhohlavá žena, hladící jednou rukou hříbě. Druhou ruku má vztyčenou a pohledem směřuje k zemi. Pravou nohu má pokrčenou a horní polovinou těla uhýbá zvířeti. První hříbě je otočeno zády, druhé stojí z boku v poskoku. Při pohledu na zvířata lze cítit pohyb a hravost. U obou zvířat autor zdůraznil svalnatá těla. Jejich pohledy směřují k nahé ženě, na kterou tím přenášejí více pozornosti. Její postava je ze všech stran obklopena nenápadnými jemnými rostlinnými motivy. Ačkoli je Emil Kotrba známý až encyklopedicky přesným vyobrazováním koní, ex libris Vlasty Kučerové toho není příkladem. Právě zde se autor nezaměřoval příliš na detaily a celkový dojem působí neokázale, vzdušně a jemně. Objednavatele uvádí na listu vpravo. V dolní části stojí psacím písmem *Ex libris* a v horní části *Vlasta Kučerová*. V díle lze pozorovat typické náměty Emila Kotrby. Znázorňuje zde své oblíbené koně (hříbata) a obnažené ženské tělo.²⁵

Emil Kotrba, Ex libris Vlasta Kučerová.
(Památník písemnictví na Moravě,
foto: Eva Hofírková)

Ex libris Vojtěcha Preissiga

Malíř a grafik Vojtěch Preissig (1837–1944) byl jedním z nejvýznamnějších umělců české secese. Preissigovu tvorbu ovlivnil vztah k přírodním vědám a touha po poznání nejrůznějších zákonitostí. Rád experimentoval a hledal nové výtvarné postupy. Věnoval se dekorativní tvorbě, ilustraci, užité grafice a vydával i naučnou literaturu. Proslul také svým zájmem o typografii a návrhy písma. Na tvorbu ex libris se Vojtěch Preissig soustředil spíše okrajově, přesto vznikala kvalitní díla. Reprodukovanou kresbou, tiskem z výšky a leptem vytvořil na šedesát knižních značek.²⁶ Ve fondu je zastoupen třemi exempláři.

Vojtěch Preissig, Ex libris Karel Dyrynk.
(Památník písemnictví na Moravě,
foto: Eva Hofírková)

25 Ibid.

26 HUMPLÍK, pozn. 7.

Ex libris Karel Dyrnyk Vojtěcha Preissiga má inventární číslo D208. Jde o zinkoryt, který měří 56 × 56 mm. Dílo je příkladem knižní značky, na které je textová část zakomponována přímo do části obrazové a tvoří s ní jednotný celek. List byl vytvořen pro Karla Dyrnyka, známého typografa a překladatele, který působil jako ředitel státní tiskárny, později si založil v Praze tiskárnu vlastní. Oblasti typografie se věnoval ve svých knihách a odborných člancích. Hlavní a zároveň jediný objekt ex libris tvoří tiskařská sestava s náradím. Pomocí literek je zde vysázena textová část – jméno *Karel Dyrnyk*. Text vidíme vertikálně i horizontálně obrácený, proto ho nelze na první pohled snadno přečíst. V ex libris převažuje světlá část. Autor využil tmavou plochu především pro zvýraznění textové části, která v kombinaci s netradičním umístěním nutí k přečtení. Celý obraz rámuje jednoduchá linka. V levém horním rohu se nachází orámovaná signatura PV, kterou Vojtěch Preissig ve stejné podobě používal i u dalších prací. Dílo dokazuje Preissigovu schopnost umělecky hodnotné kompozice textu a obrazu. Patřil k předním českým typografům, což se do námětu bezesporu promítlo. Vystihuje zároveň profesi a zájmy objednavatele.

Ex libris Václav Rytíř s inventárním číslem D209 vytvořil Vojtěch Preissig roku 1927 technikou dřevorytu. Knižní značka patřila do knih objednavatele Václava Rytíře, významného malíře, grafika, publicisty a vydavatele publikací z oblasti ex libris, novoročenek i autorských soupisů děl. Byl prezidentem zahraniční organizace The Bookplate Association International a vytvořil přes 300 ex libris.²⁷ Dílo měří 83 × 66 mm. Hlavní postavou je muž naklánějící se nad rozvěšené knižní desky. Jednou rukou je drží otevřené a v druhé ruce má list (pravděpodobně grafický) a prohlíží si ho. Za postavou se nachází rozbité okno, na němž je připnutý další list. Dílo je zajímavě kompozičně řešeno a lze pozorovat oblibu zhotovitele ve hře s písmem. Autor situoval nápis *Ex libris Václav Rytíř* psaný velkým bezpatkovým písmem do pravé spodní části listu kolem části obrazové tak, jakoby ho již nebylo kam umístit. Slovo *libris* je rozděleno do dvou řádků, písmena v některých místech dokonce vystupují z orámování. Naproti tomu se v jiné části nachází větší množství nevyplněné plochy (vyobrazení knižních desek). Postava muže je menší než album, které drží. Celkové provedení tak budí dojem, že se muž nachází doslova v záplavě listů. Významem se dílo vztahuje zřejmě k osobnosti objednavatele a je zde patrný záměr autora poukázat na jeho vztah ke knižnímu

Vojtěch Preissig, Ex libris Václav Rytíř, nápisník písemnictví na Moravě, foto: Eva Hofírková)

27 Ibid., s.20–30.

umění. Přestože zde autor vyobrazuje charakter objednavatele, znázorňuje zároveň prvky a tematiku blízkou i jemu – lásku ke knize a umění.²⁸

OBJEDNAVATELÉ EX LIBRIS

S fenoménem ex libris souvisí několik složek. Základem je samotný grafický list. Ten by nemohl vzniknout bez svého zhotovitele – umělce, který využije svůj talent a vytvoří jej. Mezi tvůrci ex libris působili v minulosti i dnes výtvarníci, kteří tvořili knižní značky kromě jiného i pro svoji osobu, tzv. vlastní ex libris. Ve sbírkách se ovšem taková ex libris nacházejí v menšině oproti těm, které tvořili pro objednavatele. Mnohdy se zásluha za existenci ex libris připisuje právě umělcům a objednavatelé zůstávají v pozadí. Byli to však oni, kteří dali impuls k tomu, aby grafický list vznikl. Objednavatel by se dal charakterizovat jako milovník knih a zároveň výtvarného umění.²⁹

Mezi objednavateli najdeme osoby, které si nechaly zhotovit jednu nebo několik málo knižních značek k čistě praktické funkci – označení knihy. Velmi často šlo ovšem o opačný případ – bibliofily, kteří propadli kouzlu knižních značek a nechávali si je zhotovovat u známých i méně známých umělců. V jejich knihovnách se pak objevovalo množství ex libris nejrůznějších výtvarníků. Není tedy divu, že se ve sbírkách mnohdy objevují některá jména objednavatelů opakovaně. Stejně je tomu i ve sbírce Památníku písemnictví na Moravě. Opakovaně se na knižních značkách vyskytují především jména objednavatelů Mojžíra Helcelety, Jožky Batě nebo Josefa Hladkého. Mezi další hojně zastoupené klienty lze zařadit Bohuslava Vybírala, Ctibora Štastného či Karla Dyrnyka.³⁰

Ex libris mnohých z nich se objevují i v jiných sbírkách soukromých sběratelů či institucí. Za zmínku stojí knižní značky Mojžíra Helcelety – nejpočetněji zastoupeného objednavatele ex libris ve sbírce Památníku písemnictví na Moravě. Kromě něho uchovávají Helceletovy knižní značky také například další pobočky Muzea Brněnska – Muzeum v Ivančicích a Muzeum ve Šlapanicích či Moravská galerie v Brně³¹. Ve sbírce Památníku písemnictví na Moravě jsou zastoupena ex libris s jeho jménem od známých i méně známých autorů. Lze nalézt různé typy i provedení – od propracovaných, výpovědných děl až po minimalistická znázornění.

Mezi objednavatele nepatřily pouze fyzické osoby. Umělci tvořili knižní značky také pro instituce a sdružení. Ex libris tohoto typu nalezneme rovněž v Památníku písemnictví na Moravě. Ve fondu se nacházejí knižní značky vytvořené

28 Podsbírka Ex libris, pozn. 15.

29 ŽIVNÝ, Ladislav Jan. *Desatero kapitol o sbírání exlibris*. V Praze: Spolek sběratelů a přátel ex libris, 1941. s. 1–20.

30 Podsbírka Ex libris, pozn. 15.

31 *Moravská galerie* [online]. Brno: Moravská galerie v Brně, c2010 [cit. 4. 10. 2017]. Dostupné z: <http://www.moravska-galerie.cz/>

pro moravské knihovny, jakými byly např. Veřejná knihovna města Brna, Masarykova knihovna města Hulína či Knihovna vysoké školy technické v Brně. Kromě ex libris knihoven nechybí knižní značky různě zaměřených sdružení. Za zmínku stojí organizace tematicky orientované na oblast grafiky, jako Český spolek sběratelů a přátel ex libris nebo Grafický klub Brno.³²

SBĚRATELÉ A SBĚRATELSKÉ SPOLKY

Postupem času přibyla k tvůrcům a objednavatelům další složka – sběratelé. Ti už ex libris nevlastnili za původním účelem označování vlastnictví knih. Sběratelé shromažďovali knižní značky dříve vytvořené pro jiné osoby. Představovaly pro ně sběratelské kousky. Dnes se vyskytují ve sbírkách samostatně, nikoli v knihách, ke kterým se často určitým způsobem vztahovaly. Ne vždy se lze proto dopátrat jejich skutečného významu. Je ovšem nemyslitelné, že by se bez sběratelů dochovalo takové množství ex libris. Dnes se jich většina nachází právě u nich.³³ Jako příklad lze uvést kolekci ex libris Památníku písemnictví na Moravě, jejíž jádro muzeum získalo od tří moravských sběratelů.

SPOLEK SBĚRATELŮ A PŘÁTEL EX LIBRIS

Již bylo zmíněno, jak významnou roli v šíření fenoménu ex libris sehrály spolky, které sdružovaly umělce, sběratele i zájemce o oblast ex libris. Nejvýznamnější sdružení orientované přímo na knižní značku je bezesporu Spolek sběratelů a přátel ex libris založený v roce 1918. Jedná se o první sdružení, které se orientovalo primárně na oblast ex libris. Již před jeho založením se knižním značkám věnoval Spolek českých bibliofilů³⁴, nebyly ovšem jeho prioritou. Spolek sběratelů a přátel ex libris sdružoval osoby se zájmem o výtvarné umění, grafiku, krásnou knihu a s tím související ex libris. Kládli si za cíl rozšiřovat fenomén sběratelství knižních značek, což spočívalo ve vytváření sbírek, získávání kontaktů

32 Podsbírka Ex libris, pozn. 15.

33 HOFIRKOVÁ, pozn. 1.

34 Spolek českých bibliofilů, organizace sdružující příznivce, sběratele a tvůrce krásných knih a tisků vznikla v roce 1908. Mezi zakladatele patřili Karel Dyrnka, Jaromír Stretti, Prokop Maxa a další. Členové kladli zřetel na grafickou podobu knih, jejich výzdobu, vazbu a umělecké provedení. Jedná se o nejstarší spolek, orientující se svojí činností také na ex libris, která s krásnou knihou bezesporu souvisí. Zájem spolku o knižní značku dokazuje také jeho dočasné splynutí se spolkem sběratelů a přátel ex libris. Největší rozkvět vydávání krásných knih u nás představovalo období 30. let 20. století. Svaz českých bibliofilů se velkou měrou podílel na vydávání bibliofilských tisků a jejich šíření. Přestože po druhé světové válce již fenomén bibliofilství nedosahoval takové popularity, spolek funguje nepřetržitě dodnes, což není u sdružení tohoto typu obvyklé. Po celou dobu existence vyvíjí usilovnou snahu o rozvoj krásné knihy.

na sběratele, schůzkách sběratelů, uskutečňování výměnných setkání ex libris a v dalších aktivitách.

Prvním předsedou sdružení se stal Alois Chvála. Ve sdružení působili např. Josef Hodek, Antonín Friedl, František Kozák, Josef Hladký, Marie Příbilová, Ludvík Bradáč, Viktor Vávra, Bedřich Beneš Buchlovan, Mojmír Helcelet a další. V roce 1920 bylo vydáno první číslo spolkového listu *Knižní značka*. O pět let později, roku 1925, odhlasovali členové spolku jeho spojení se Spolkem českých bibliofilů. Ti, kteří se sloučením nesouhlasili, vytvořili téhož roku Kroužek českých ex libristů usilující o obnovu původního spolku. Tohoto cíle se jim podařilo dosáhnout roku 1930, kdy byla činnost Spolku sběratelů a přátel ex libris opět obnovena. O několik let později začalo sdružení vydávat autorské soupisy ex libris. Druhá světová válka a následný komunistický režim si vyžádaly omezení činnosti spolku. Z rozhodnutí státu bylo dvakrát zastaveno vydávání časopisu *Knižní značka*, kterou nahradily provizorní *Zprávy*. V roce 2002 začal spolek vydávat *Sborník pro ex libris a drobnou grafiku* s roční periodicitou a čtvrtletně časopis *Knižní značka*.

Spolek sběratelů a přátel ex libris po dobu své existence plní své cíle – šíří fenomén sběratelství a tvorbu ex libris. Důkazem toho je 26. Mezinárodní kongres ex libris FISAE, který se konal roku 1996 v Chrudimi. Zúčastnili se ho zástupci 30 zemí v celkovém počtu 608 účastníků. K dalším úspěchům patří velkolepé výstavy např. *Euro Exlibris, Trienále českého exlibris* a mnoho dalších.³⁵

Knižní značky vznikají na našem území v různých podobách již stovky let. Jejich obliba dala v minulém století vzniknout fenoménu, ve kterém se prolínají čtyři složky — zhotovitelé, jejich díla, objednavatelé a sběratelé. I přes velký útlum, způsobený technickým pokrokem a trendy moderní doby, si ex libris zachovává své příznivce. Mezi ostatními oblastmi umění však zůstává v pozadí. Vněst tento fenomén opět do povědomí veřejnosti je dnes úkolem paměťových institucí, mezi které patří Památník písemnictví na Moravě. Ze zjištěných informací o činnosti této instituce vyplývá, že se o to odborní pracovníci již dlouhou dobu snaží. Při výzkumu podsírky Ex libris byla mezi sbírkovými předměty nalezena díla významných výtvarníků, tvořících v období vzniku i největšího rozmachu moderního ex libris. I přes zmíněný útlum zájmu o oblast ex libris stále existují jeho příznivci, aktivně činní ve spolcích a sdruženích orientujících se na tuto oblast. Mnozí badatelé, kteří se zaměřují na drobnou grafiku, vyhledávají díla tohoto typu spíše v galeriích či knihovnách. Přestože se Památník písemnictví na Moravě orientuje primárně na sbírkotvornou činnost v oblasti literatury, součástí sbírky je početná kolekce ex libris a instituce tak může nabídnout své exponáty ke studiu, bádání a výstavním účelům. Muzeum tedy má v této oblasti veřejnosti co nabídnout.

35 Spolek sběratelů a přátel exlibris [online]. [cit. 18. 3. 2016]. Dostupné z: <http://sspe.cz/>

PRAMENY A LITERATURA

Muzeum Brněnska – Památník písemnictví na Moravě, Sbirka Památníku písemnictví na Moravě: podsbirka Ex libris

BOUDA, Jiří, ed. *Česká grafika 20. století: SČUG Hollar*.

Praha: Sdružení českých umělců grafiků Hollar, 1997. ISBN 80-902-4050-X.

BUBEN, Milan. *Encyklopedie heraldiky*. Praha: Libri, 1997. ISBN 80-859-8331-1.

České exlibris 1920–1945: [Moravská galerie v Brně, Ambit Místodržitelského paláce Moravské náměstí 1a 16. února – 29. dubna 2007. Brno: Moravská galerie v Brně, 2007. Ambit (Moravská galerie). ISBN 978-80-7027-162-9.

České exlibris 1945–1980:

[Moravská galerie v Brně, Ambit Místodržitelského paláce, 18. ledna – 4. května 2008].

[V Brně: Moravská galerie, 2008?]. Ambit (Moravská galerie). ISBN 978-80-7027-182-7.

České exlibris od počátků do roku 1920:

[Ambit Místodržitelského paláce Moravské galerie v Brně, 2. února – 30. dubna 2006].

Brno: Moravská galerie, 2006. Ambit (Moravská galerie). ISBN 80-702-7145-0.

HOFÍRKOVÁ, Eva. *Exlibris v Památníku písemnictví na Moravě*. Brno, 2016.

Bakalářská práce. Masarykova univerzita. Filozofická fakulta.

HRADEČNÝ, Otakar a VANÍČEK, Lubomír. *Michael Florian: soupis knižních značek*.

Praha: Spolek sběratelů a přátel exlibris, 1978.

HUMPLÍK, Milan. *Osobnosti českého exlibris: sběratelé, organizátoři, publicisté, tiskaři*.

Praha: Spolek sběratelů a přátel exlibris, 2005. ISBN 80-239-5773-2.

KHEL, Richard, ed. *Ex libris Emila Kotrby*. Praha: NČSVU, 1968.

Knižní značka. Praha: Spolek sběratelů a přátel exlibris, 1948, 8 (4). ISSN 1211-3840.

Knižní značka. Praha: Spolek sběratelů a přátel exlibris, 1949, 9 (5). ISSN 1211-3840.

Knižní značka. Praha: Spolek sběratelů a přátel exlibris, 2007, (5). ISSN 1211-3840.

Knižní značka. Praha: Spolek sběratelů a přátel exlibris, 2015, (1). ISSN 1211-3840.

KONŮPEK, Jan. *Jan Konůpek: stále ještě neznámý: akvarely, kresby, grafika, exlibris, knižní výzdoba*:

[Nová výstavní síň Chrudim listopad 2003 – leden 2004]. Chrudim: Kabinet exlibris, 2003.

ISBN 80-850-8564-X.

LIFKA, Bohumír. *Exlibris a supralibros v českých korunních zemích v letech 1000 až 1900*.

Praha: Spolek sběratelů a přátel ex libris, 1982.

ODEHNAL, Antonín. *Grafické techniky*: [pomůcka pro střední školy výtvarného zaměření].

Brno: Střední škola umělecká řemesel, 1996, 90 s. ISBN 80-902-2750-3.

Liteřka: informační zpravodaj Památníku písemnictví na Moravě. Letní speciál.

Rajhrad: Památník písemnictví na Moravě, 2010.

RYTÍŘ, Václav, ed. *Vojtěch Preissig: popisný seznam jeho ex libris*. Praha. V. Rytíř: 1927.

ŠTEFFEK, Libor. *Kamil Lhoták: grafické dílo v kontextu ostatní tvorby*.

Praha: Libor Šteffek vlastním nákladem, 2015. ISBN 978-80-260-8750-2.

VENCL, Slavomil. *České ex libris: historie a současnost*.

Praha: Sdružení českých umělců grafiků Hollar, 2000. ISBN 80-902405-3-4.

VENCL, Slavomil. *Česká příležitostná grafika*. Pelhřimov: Nová tiskárna Pelhřimov, 2015.

ISBN 978-80-7415-116-3.

VODEHNAL, Pavel, ed. *František Kobliha: seznam exlibris*. V Praze, 1941.

Zprávy spolku sběratelů a přátel exlibris v Praze. Praha: Spolek sběratelů a přátel exlibris, 1993.

ŽIVNÝ, Ladislav Jan. *Desatero kapitol o sbírání exlibris*. V Praze: Spolek sběratelů a přátel ex libris, 1941.

INTERNETOVÉ ZDROJE

Encyklopedie dějin města Brna [online]. [cit. 5. 5. 2016]. Dostupné z: <http://encyklopedie.brna.cz/>

Hollar: Sdružení českých umělců grafiků HOLLAR Praha [online]. [cit. 19. 4. 2016].

Dostupné z: <http://hollar.cz/>

Jihočeská vědecká knihovna v Českých Budějovicích [online]. České Budějovice: JVK České Budějovice, c1997–2016 [cit. 19. 4. 2016]. Dostupné z: <http://cbvk.cz/>

Kouzlo exlibris: exlibris – drobná grafika pro každého [online]. 2013 [cit. 19. 4. 2016].

Dostupné z: <http://magic-exlibris.webgarden.cz/>

Moravská galerie [online]. Brno: Moravská galerie v Brně, c2010 [cit. 10. 4. 2017].

Dostupné z: <http://www.moravska-galerie.cz/>

Muzeum Brněnska [online]. [cit. 20. 4. 2017]. Dostupné z: <http://www.muzeumbrnenska.cz/>

Muzeum umění Olomouc [online]. Olomouc: Muzeum umění Olomouc, 2014 [cit. 18. 4. 2017].

Dostupné z: <http://www.olmuart.cz/>

Patrik Šimon: eminent [online]. Patrik Šimon, c2013 [cit. 19. 4. 2016].

Dostupné z: <http://www.patriksimon.cz/>

Spolek českých bibliofilů [online]. 2014 [cit. 25. 4. 2017]. Dostupné z: <http://scb.wdr.cz/>

Spolek sběratelů a přátel exlibris: založen v roce 1918 [online]. [cit. 25. 4. 2017].

Dostupné z: <http://sspe.cz/>